

११. डा. ईश्वर बराल

[संवत् २०५१ सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' श्री इन्द्रवहादुर राईलाई र सोही सालको 'मदन पुरस्कार' 'सही शब्द' भन्ने ग्रन्थको लागि त्यसका रचयिता फादर विलियम बर्कलाई सपरमण गर्न संवत् २०५२ साल आश्विन १३ गते रोज ६ का दिन आयोजित समारोहमा डा. ईश्वर बरालले दिनुभएको प्रवचन । यो प्रवचन नेपाली त्रैमासिक अङ्क १४४ बाट उद्धृत गरिएको हो ।]

“ओं श्री गणेशाय नमः ओं श्रीदुर्गादेव्यै नमः
शब्दात्मिका सुविमलर्ग्यजुषा निधान-
मुद्गीथरम्यपदपाठावतां च साम्नाम् ।
देवी त्रयी भगवती भवभावनाय
वार्ता च सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री ॥”

(हे देवी, तिमी शब्दस्वरूपा हो। अत्यन्त निर्मल ऋग्वेद, यजुर्वेद तथा उद्गीथका मनोहर पदहरूका पाठले युक्त सामवेदको पनि आधार तिमी नै हो। तिमी देवी, त्रयी (तीनै वेद) र भगवती (छवटै ऐश्वर्यले युक्त) हो। यस विश्वका उत्पत्ति एवं पालनका निमित्त तिमी नै वार्ता (छेती एवं आजीविका) का रूपमा प्रकट भएकी छौ। तिमी सम्पूर्ण जगत्को घोर पीडा मान्ने हो।)

मदन पुरस्कार गुठीका अध्यक्ष एवं अन्य पदाधिकारी, सारस्वत समाजका सुधिवन्दसहित यहाँ सबै समवेत भद्रपुरुष तथा भद्रमहिलाहरूमा अभिवादन। यहाँहरू सबैलाई बडादसैका मङ्गलमय आनन्दोत्सासकर चाडका उपलक्ष्यमा हार्दिक शुभकामना। दुर्गादेवीले यहाँहरू सबैको रक्षा गरून्।

उपरान्त, 'मदन पुरस्कार' तथा 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कार अर्पित हुने बसेनी कार्यक्रम हामी नेपाली साराका सारा लेखक समाजको साफा चाड हो। यस चाडका शुभमुहूर्त म सर्वप्रथम स्वर्गता रानी जगदम्बामा श्रद्धार्थ चढाउँछु। नेपाली वाङ्मयका साधक चिन्तकहरूलाई प्रोत्साहन प्रदान गर्न अर्चिष्मती ई नारीरत्नद्वारा स्थापित 'मदन पुरस्कार'ले हाभा समाजमा गरिमामय ठाउँ बनाएको छ। सार्वजनिक क्षेत्रमा सर्वप्रथम स्थापित यस बयोज्येष्ठ पुरस्कारका हाराहारी अर्को 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कार धपियो। यो

पनि उक्तकै महिमामय मानिन्छ। त्यसो हुनाले चिरस्मरणीय रानी जगदम्बाको प्रशंसा गरी सक्नाको छैन। तिनैका प्रेरणाले सार्वजनिक क्षेत्रमा अन्य अनेक स्तुत्य पुरस्कारको पनि स्थापना हुन थाल्यो। यस्ताको सङ्ख्या भविष्यमा पनि बढ्दै जाला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

२०११ का निमित्त 'मदन पुरस्कार' औ 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कारले सम्मानित विद्वान् याजक विलिअम बर्क तथा इन्द्रबहादुर राई दुवैलाई मेरो साधुवाद। यी दुवै पण्डितको वृद्धि भइरहोस्। योग्य वस्तुका निमित्त योग्य व्यक्तिको राम्रो चयन मदन पुरस्कार गुठीले गरेको हो। त्यसको हामी अकुण्ठ अनुमोदन गर्छौं।

विद्वान् इन्द्रबहादुर राईसित मेरो सर्वप्रथम परिचय २००६ मा भयो। तिनताक म दार्जिलिङका सरकारी कलेजमा नेपालीव्याख्याता थिएँ। त्यसबेलादेखि मैले यिनका विलक्षण वैदुष्यले लाभान्वित हुने सौभाग्य पाएको छु र स्नेहले समेत धन्य भएको छु। आफ्ना सर्वतोमुखी सिर्जनात्मक प्रतिभा प्रकाशित गर्ने एवं वैदग्ध्यको दिग्बलय विस्तृत गर्ने इन्द्रबहादुरको गुणकीर्तन गर्न ममा शब्दको दारुण दारिद्र्य छ। यस्ता इन्द्रबहादुर राईलाई मदन पुरस्कार गुठीले 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कारले सम्मानित गरेर नेपालभित्र र नेपालबाहिरका नेपाली लेखकहरू माफ वर्तमान सेतुबन्धलाई ऋन् बढी दृढ्याउने सङ्घनीलायकको काम गरेको छ।

अघि दार्जिलिङमा नै प्राध्यापक टर्नरले नेपाली डिक्शनरी बनाएथे। नव्य भारतीय आर्यभाषाको तुलनामूलक यो शब्दकोश यी भाषामध्ये जसको पनि शब्दकोश हुन सक्थ्यो। तर प्रा. टर्नरले त्यसलाई नेपाली शब्दकोश नै भनेर प्राज्ञिक क्षेत्रमा नेपाली भाषालाई अभूतपूर्व सम्मानको असियार बनाइदिएर हामी नेपालीलाई प्रशस्त गुन लगाए। धेरै वर्षपछि अर्का एक विदेशी विद्वान्ले दार्जिलिङलाई नै आफ्नो प्राज्ञिक थलो बनाएर भर्खरै एउटा अर्को नौलो नेपाली शब्दकोश हामीलाई दिएका छन्। ती हुन् याजक विलिअम बर्क, 'मदन पुरस्कार'ले सच्चःसम्मानित। तिनका कृतित्वले हामी नेपाली भाषाभाषी कृतार्थ छौं भन्दा डाँट बोलेको ठहरिओइन।

मलाई यहाँ उपस्थितहरूमाफ मदन पुरस्कार गुठीले जुन आसन दियो त्यसको निमित्त म आफ्नो सौभाग्यभन्दा बढी यस गुठीका गुठियारवृन्दको सौजन्य नै हो भन्ने ठान्छु। यस आसनको मर्यादापालन गर्ने अयोग्यताजन्य लाज लुकाउन मलाई धैधौ परिरहेको छ।

यहाँहरूसमक्ष म 'चन्द्रिका र अन्य नेपाली व्याकरण' नामक निबन्ध लिएर उभिएको छु। यो निबन्ध यहाँहरूको हस्तगत भइसकेको छ। एक त व्याकरण नै रूखो विषय हो, त्यसमाथि ऋन् नेपाली व्याकरणबारे प्रस्तुत यस निबन्धमा सूचनै सूचनाको भारी लादेर यसलाई दुर्बह बनाइएको होला। अतः यसको एक-एक अक्षरको बाँचेर यहाँहरूको बहुमूल्य समय बिनसिति लिन धृष्टता गर्न चाहन्न।

यहाँहरूलाई पट्टचार नलागोस् भन्नाकन म यसको सार मात्र परिवेशित गर्ने अनुमति चाहन्छु ।

विनम्रताका साथ आदौ म यहाँहरूलाई कुन कुराले सतर्क गर्न चाहन्छु भने म वैयाकरण हुँदै होइन, न भाषाविज्ञानी नै हुँ । फगत लेखकका नाताले नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने हो भन्ने प्रश्नले पिरोलिँदा नेपाली व्याकरणको कस्तो परम्परा हरेछ तथा कुन व्याकरणका पछि लागे नेपाली सिक्की राम्ररी लेख्न सकिएला भन्ने जिज्ञासाले हुट्टहुट्टाएर मैले यो निबन्ध लेख्ने अनाधिकार आँट गरेको हुँ । यो मेरो निमित्त दुष्कर नै थियो । त्यसो हुनाले यसमा वर्गेली त्रुटि विच्युति होलान् । यसका निमित्त म यहाँहरूलाई दुवै कर जोरी क्षमाको भीक मागछु ।

यस निबन्धमा मैले आठ प्रकरणका निमित्त आफ्नो-आफ्नो भाग छुट्ट्याएको छु । पहिला प्रकरणमा गुरुज्यू हेमराजका चन्द्रिका बारे चर्चा गरिएको छ भने दोस्रामा सुब्बा वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्याल तथा तिनका शिष्य स्थानीय बर्खागी राजा जयपृथ्वीवहादुर सिंहका अतिरिक्त अन्य व्याकरणकारको । चन्द्रिका मात्र नेपाली भाषाको आधिकारिक व्याकरण हुन सकेको कुरो तेसा प्रकरणमा परेको छ । त्यसपछिका चौथा र पाचौँ प्रकरणमा मध्यचन्द्रिका, नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?, नेपाली सजिलो व्याकरण र चाँदनीको उल्लेख गरिएको छ । छैठौँ र सातौँ प्रकरणको विवक्षा हो अंग्रेजी भाषामा लेखिएका नेपाली भाषाका व्याकरणको प्रकृतिपरिचय । उपसंहारका रूपमा प्रस्तुत आठौँ प्रकरणमा मैले विशिष्ट व्याकरणकारहरूलाई विभिन्न सम्प्रदायमा विभाजित गर्नाका अतिरिक्त नेपाली भाषाका वर्तमान समस्या औ तिनका समाधान हुने सम्भावनाको चर्चा गरेको छु ।

अब म मूल विषयतिर लाग्छु । नेपाली भाषाको व्याकरण लेखिने परम्परा १७५ वर्षजति रहेछ । १८२० का.मा लप्टन जेम्स अलेग्जेण्डर ऐटनको अंग्रेजीमा ए ग्रामर अफ द नेपालीज न्याङ्गवेज प्रकाशित भएदेखि यो परम्परा थालियो । लेखक थिए कलत्तास्थित फोर्ट विलिअम कलेजका अरबी र फारसीका सहायक प्राध्यापक । नेपाली व्याकरणका नियमको व्याख्या पश्चिमा पद्धतिले गरिएको तिनको यो पुस्तक अनेक दृष्टिले त्रुटिपूर्ण छ भने ज्ञानवर्द्धक छँदै छैन भन्न सकिन्न । तर भारतको ईष्ट इण्डिया कम्पनीका अंग्रेजी कर्तृपक्षले यसको प्रचार हुन दिएन र यो प्रतिबन्धित भयो । यसको भूमिकामा ऐटनले नेपाल र नेपालीलाई होच्याउने खालका केही कुरा लेखेका थिए । भर्खर पाँच वर्षअघि नेपाल र कम्पनीमाफ्र भएका युद्धमा नेपाल पराजित भएथ्यो । पराजित हुँदा नाकका चालले नेपाललाई कम्पनीका शत्रुमा सन्धि गर्न कर लागेथ्यो । त्यसको परिणाम थियो असमान सुगौली सन्धि जसका एक प्रावधानअनुसार काठमाण्डौमा कम्पनीका प्रतिनिधि अंग्रेजी रेजिडेण्ट रहन थालेथे । ऐटनका कुत्सापूर्ण उच्चावचले गर्दा नेपाल दरबारसित रेजिडेण्टको बनीबनाउ नहोला कि, अनि त्यसले कम्पनी र नेपालमाफ्र कटुता उत्पन्न भई फेरि युद्ध होला कि भन्ने

आशङ्काले नै सो व्याकरण प्रतिबन्धित भएको हुनुपर्छ भन्ने मलाई लागेको छ । भारतमा मराठा र सिख रजौटसित खटपट भइरहेका बेला कम्पनीलाई नेपाली सित युद्धको अर्को नचाहिंदो मुहुडा जोर्नु कदापि हितकर थिएन ।

वीरेन्द्रकेमरी अर्ज्यालको अप्रकाशित नेपाली व्याकरण (रचनाकाल १८४८-६२)औं ब्याङ्गी राजा जयपृथ्वीबहादुर सिंहको प्राकृत-व्याकरण (१८६८) नेपालीहरूले प्रथम नेपाली भाषामा लेखेका ऐतिहासिक महत्त्वका व्याकरण हुन् । तर व्याकरणनिर्माणका निमित्त अपेक्षित पद्धति तिनमा पाइदैन । अन्य कतिपय कारणले ती प्रचारित पनि हुन सकेनन् ।

माहिला गुरुज्यू भन्ने नाउँले विख्यात हेमराज शर्माले लेखेको चन्द्रिका: गोरखाभाषा-व्याकरण १८६८ मा प्रकाशित भयो । विलक्षण विद्वत्ताले विशिष्ट यो पर्वतप्रमाण व्याकरणग्रन्थ पश्चात्कालीन अन्य अनेक नेपाली व्याकरणका निमित्त आधारग्रन्थ भयो । उपपत्तिका आधारमा बनाइएका नियमले गर्दा औ उच्च मान वैज्ञानिक प्रणालीको अनुसरण गरिएकाले र व्याकरणका निमित्त चाहिने आवश्यक प्रकरणहरूको विशद व्याख्या सोदाहरण समाविष्ट गरिएकाले पनि यो व्याकरण दूरप्रसारी प्रभावको सञ्चालक हुन सक्थो । यसमा विसङ्गति नभएका होइनन् । यसले वर्णविन्यास, पदयोग, पदवियोद आदि अनेक विषयमा एकरूपताको निर्धारण गर्न सकेन । यो यसको ठूलो त्रुटि हो ।

हलन्त बहिष्कारवादी निकायका विश्वमणि दीक्षिताचार्यकृत गोरखाव्याकरणबोध (१८७०) पनि नेपाली व्याकरणको मानक ग्रन्थ हुन सकेन । चन्द्रिकालाई छोट्ट्याएर सोमनाथ शर्माले मध्यचन्द्रिका (१८७६) प्रस्तुत गरेका थिए । अंग्रेजीका वैयाकरण जोन् कलिनसन् नेस्फील्डका अंग्रेजी व्याकरणको छायाच्छन्न भए तापनि मध्यचन्द्रिकाले नेपालीका लेखकहरूलाई अनुशासित गर्ने काम अवश्य गरेको हो । त्यसभन्दा पनि सरल सुबोध्य एवं अनुकरणीय वैज्ञानिक प्रणालीमा आधृत नेपाली सजिलो व्याकरण (२००३) नेपाली व्याकरणको मानक ग्रन्थ मानिन्छ । यसका रचयिता पुष्करशमशेर ध्वनिवादी हुनाले यसो भएको हो । रोहिणीप्रसाद भट्टराईकृत बृहद् नेपाली-व्याकरण (२०३३) अहिलेसम्मका नेपाली व्याकरणमध्ये अति महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो । तर गुरुपाक ग्रन्थ हुनाले यो विशेषतः प्राज्ञिक समुदायमा नै सीमित रहिआएको छ ।

अंग्रेजीमा ऐटनका पश्चात् रेवरेण्ड ऐटर्नबलकृत व्याकरण आफ्नै ढाँचाको थियो । यसको प्रथम संस्करण १८४४ मा र द्वितीय संस्करण १८६१ मा छापियो । एक त अंग्रेजीमा र दोस्रो कुरो, दार्जिलिङे नेपाली यसको व्याकर्तव्य भाषा भएकाले यो सर्वसाधारण नेपालीका निमित्त उपादेय हुन सकेन ।

नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूमध्ये बंगाली तथा अन्य दुईएक भाषाबाहेक अरू भाषाका व्याकरणनिर्माणको परम्परा नेपाली व्याकरणका निर्माणका परम्परासँगै लामो छैन । यसरी नेपाली भाषाले व्याकरणरचनाको सुदीर्घ ऐतिह्य पाएकामा हामी समस्त

नेपाली भाषाभाषीहरूलाई गौरवबोध हुनु स्वाभाविक हो । यता केही वर्षदेखि नेपाली भाषाका विभिन्न पक्षका मीमांसक नेपालभित्र तथा नेपालबाहिर प्रशस्त देखा परेका छन् । यति हुँदा हुँदै पनि नेपाली भाषाका नित्यवर्धमान क्षेत्रमा व्याप्त विसङ्गति, विकृति औ अराजकताको अपसारण हुन सकेको छैन । फलस्वरूप नेपालीका वर्णविन्यास एवं एकरूपताका विषयमा ज्याउलामाथि ज्याउला थपिन थालेका छन् । हामीहरूमध्ये केही फगडियाहरूले नेपालीका भाषिक प्रयोगबारे हालको मुद्दाका फैसला गर्न सक्ने वागमी हेमराजजस्ता प्रमाणपुरुष अहिले कोही छैनन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान आदि पनि यसका निमित्त समर्थ देखिन्नन् । तथापि यस्ता ज्याउलाको समाधान औ नेपाली भाषाका एकरूपताको निर्धारण निकट भविष्यमा होला भन्ने आशा गरौं । अध्येताहरू जसरी वैज्ञानिक परिपाटिआधृत मनन चिन्तनतिर अग्रसर देखिएका छन् त्यसले निकट भविष्यमा आधिकारिक मानक नेपालीको व्याकरणग्रन्थ प्रणीत हुने प्रदीप्त सम्भावना उद्भासित हुन थालेको देखिन्छ पनि ।

मेरा मन्तव्यमा उँचनीच भएकामा एकपल्ट फेरि यहाँहरू सबैसित क्षमायाचना गर्छु । मलाई आफ्ना मन्तव्य प्रस्तुत गर्ने अवसर प्रदान गर्ने कृपा गरेकामा मदन पुरस्कार गुठीका सबै गुठियाहरूप्रति पुनः कृतार्थता जनाउँछु र 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कार तथा 'मदन पुरस्कार'ले संबर्द्धित समप्राण इन्द्रबहादुर राई तथा याजक विलिअम् बर्कलाई अशेष साधुवाद इति !

